

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура
України

Випуск 7
Мистецтвознавство

Збірник наукових праць

Харків
2000

ПРИМІТКА

Під терміном «радянська» українізація автор розуміє перш за все часові межі процесу, не вкладаючи в це іншого смислу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. - Х.: Держ. вид-во України, 1928. - 71 с.
2. Скрипник М.О. Статті й промови. Т. 2: Нац. питання. Ч. 1, 2 / Укр. ін-т марксизму-ленінізму; Каф. нац. питання. - Х.: Пролетар, 1931. - С. 102-103.
3. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: (Публіцист. рефлексії). - Б. м.: На чужині, 1947. - 119 с.
4. Кошелівець І. Микола Скрипник: Життєпис і характеристика політичної діяльності. - Мюнхен: Сучасність, 1972. - 342 с.
5. Mace J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918 - 1933. - Cambridge: Harvard Univ. Press, 1983. - XIV. - 334 p.
6. Шешельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. - Чернівці: "Рута", 1998. - 208 с.
7. R. Luxemburg, Die russische Revolution. Verlag Gesellschaft und Erziehung, 1922. Herausgegeben von Legi // Скрипник М.О. Статті й промови. Т. 2: Нац. питання. Ч. 1, 2 / Укр. ін-т марксизму-ленінізму, Каф. нац. питання. - Х.: Пролетар, 1931. - С. 72.
8. Лебедь Д.З. Внимание идеологическому фронту // Большевик. - 1928. - № 7. - С. 87.

Надійшла до редколегії 11.09.2000 р.

УДК 93 (4 УКР.)

І.С. Плахтій, С.В. Шефель, А.Ф. Ігнатів

КУЛЬТУРА ХАРКІВЩИНИ У 1917-1920 РР.

Досліджується проблема перетворення культури на Харківщині у перші роки радянського режиму

Крах Російської імперії, боротьба за утворення суверенної Української держави викликали духовне пі внесення у суспільстві, яке проявлялося в усіх сферах культурного життя. Перед трудящими відкривалися двері до освіти, до вільного духовного життя, до багатств культури. Розпочалася робота по ліквідації культурної відсталості мас, насамперед, неписьменності. За даними перепису 1897 р. на Україні тільки чверть населення вміла читати й писати. На Харківщині напередодні революції 1917 р. майже 2/3 населення були неписьменними [19, с. 451]. Лише 150 осіб на кожну тисячу жителів були письменними, а більше половини дітей шкільного віку не мали можливості вчитися у школах елементарної грамоти.

Дана тема є актуальною і має практичне значення. На жаль, історія культурного будівництва на Харківщині 1917-1920 рр. недостатньо вивчена. Радянською історіографією вона розглядалася заідеологізовано. Головна увага приділялася питанню здійснення більшовиками пропагандистської роботи серед трудящих, революційним перетворенням у сфері культури з класових позицій [16]. Наприкінці 70-х - початку 80-х рр. та за умов державної незалежності України з даної проблеми вийшли праці загального характеру [18]. Але спеціального дослідження про перетворення в галузі культури на Харківщині в перші роки після повалення царату понині немає.

У статті робиться спроба показати перші кроки нових політичних режи-

мів, що утверджувалися в Україні, у боротьбі з неписьменністю та організація системи народної освіти і вищої школи. Основою статті є архівні матеріали, зокрема місцевих державних архівів, археографічні збірники документів, періодика того часу.

Після лютневої революції 1917 р. зусиллями української інтелігенції почалося поширення національних: культурно-освітніх організацій – «Просвіт», діяльність яких була особливо активною серед селян. Харківська губерньська рада за підтримки інтелігенції весною 1917 р. розгорнула просвітницьку діяльність серед селян. У губернії створювали гуртки для ліквідації неписьменності серед дорослих, а для школярів впроваджували навчальні програми рідною мовою. Ідея національного відродження знаходила все більше прихильників, її серпня 1917 р. у Харкові відбувся губерньський з'їзд представників «Просвіти» [19, с. 90]. До кінця року в губернії були створені сотні культурно-освітніх осередків [9, 1918, 28 січ.]. Восени 1917 р. в Україні діяли 952 «Просвіти», з них на Харківщині близько сімдесяти.

Весною 1917 р. розгорнулася боротьба за дерусифікацію шкіл, зокрема гімназій. Генеральний Секретаріат освіти Центральної Ради розпочав українізацію гімназій. Але ця справа була безуспішною через опір реакційно настроєних педагогів. Тоді громадянство власними силами стало відкривати українські гімназії у великих містах, в деяких повітових містах і великих селах. Українська громадськість міста добилася прийняття Харківською думою у червні 1917 р. постанови про викладання української мови в початкових школах і відкриття кількох українських гімназій [6, с. 9]. При місцевому комерційному інституті відкрито курси українознавства для учителів.

Заслуга Центральної Ради полягала в тому, що: вона розгорнула садівництво української школи. На приватні та громадські кошти засновано 53 українські гімназії [8, с. 116], укладено навчальні програми для шкіл, розроблено план українізації шкільної системи.

На жаль, сформований наприкінці грудня 1917 р. сепаратистський радянський уряд у Харкові вдався до руйнації системи народної освіти, яка складалася в Українській Народній Республіці. Спробу ввести замість неї принципово нову школу безпосередньо здійснювало Народне Секретарство освіти під керівництвом В.П. Загонського. Його діяльність базувалася на основі розпоряджень і декретів РСФРР: переробці навчальних планів, створенні мережі трудових шкіл. Історію, літературу пропонувалося викладати на основі ідей соціалізму. Скасовувалося викладання Закону Божого. 22 лютого 1918 р. Народне Секретарство освіти скасувало; в усіх середніх навчальних закладах посади директорів, інспекторів, класних дам. Замість них вводили виборні посади голів педагогічних рад, їх помічників і секретарів [2, с. 219].

Більшовики змогли залучити частину інтелігенції до перебудови шкіл» Так, з'їзд спілки вчителів Харкова 25 лютого 1918 р. ухвалив взяти діяльну участь у роботі шкіл (2, с. 219). На цей час у місті функціонувало 25 гімназій і

реальних училищ (серед них і українська гімназія), в яких налічувалося близько двох тисяч учнів [9, 1918, 23 лют.]. Цього було мало, багато дітей залишалося поза школою. Не вистачало, вчителів, шкільні приміщення не опалювалися.

У період гетьманату П. Скоропадського українізація школи тривала. Прагнувши уникнути конфліктів з батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утримувалося від реорганізації російськомовних шкіл. В них лише вводили українську мову, історію і географію України як обов'язкові предмети. Українською мовою було віддруковано декілька мільйонів підручників. Наприкінці правління гетьмана функціонувало 150 українських гімназій (із них на Харківщині - 12). Це було значним досягненням у справі освіти.

Після відновлення радянської влади в січні 1919 р. для організації культурно-освітньої діяльності утворено Наркомос УСРР на чолі з В.П. Затонським, а при місцевих ревкоммах і радах - відділи освіти. Його рішенням скасовувалася плата за навчання в навчальних закладах. Радянський уряд основну увагу приділяв соціальному реформуванню школи, підпорядковуючи її завданням «комуністичного виховання».

Культурні перетворення на Харківщині влітку 1919 р. перервала навала денікінських військ. 25 червня 1919 р. переважаючі сили денікінців захопили Харків. На початку липня 1919 р. територію Харківської губернії окупувала денікінські війська. Встановлювався жорстокий буржуазно-поміщицький режим. Денікінці повернули капіталістам підприємства, поміщикам - землі та помістя. Відновилося національне пригнічення українського народу. Україну знову почали називати Малоросією. У Хашові й повітових містах українські насели були закриті, сотні невинних людей зазнали репресій [24, с. 148-152].

Після тривалої перерви, зумовленої загостренням громадянської війни, наприкінці 1919 - на початку 1920 рр. в умовах розгрому денікінських військ радянська влада поновила освітню діяльність. 15 липня 1920 р. Наркомос УСРР видав постанову «Про введення в життя семирічної єдиної трудової школи» [1, с. 148]. Згідно з нею всі типи шкіл реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1-4 класи та 5-7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжити навчання в середніх професійно-технічних школах.

Через відсутність палива у Харкові, а також епідемії тифу, розпочати роботу шкіл з початку 1920 р. не вдалося. Лише в березні відновили заняття 105 початкових та 78 середніх шкіл міста [26, ф. 166, оп. I, опр. 153, арк. 58]. Не вистачало приміщень, заняття проводилися у дві і навіть у три зміни. Шкільний відділ губвиконкому взяв на себе організацію харчування 75 % школярів, тобто 28,7 тис. осіб [25, ф. Р-203, оп. I, спр. 119, арк. 122].

Таким чином, у 1917-1920 рр. на Харківщині досягнуто певних успіхів в галузі освіти, частина дітей охоплена різними формами навчання. До літа 1920 р. на 100 тис. дітей віком з 4 до 14 років було охоплено школами та іншими дитячими установами 30310 осіб, тобто 30% їх загалу [5, с. 24].

У червні 1920 р. оголошена Декларація Наркомосу УСРР «Про соціальне виховання дітей». Успішне будівництво нового суспільства радянській режим ставив у пряму залежність від рівня свідомості народу. На перше місце висува-лося завдання ліквідації неписьменності. З цією метою створювали школи, курси і гуртки по боротьбі з неписьменністю, в складних умовах війни відділам освіти Харківського губвиконкому і міськради вдалося досягти певних зрушень у ліквідації неписьменності. За неповними даними, в губернії у першій половині 1920 р. працювало понад 200 шкіл і курсів для навчання неписьмених людей [26, ф. 166, оп. I, спр. 936, арк. 106].

У харківській губернії на кінець 1920 р. працювало понад 300 таких шкіл, де навчалися грамоті близько 20 тис. робітників і селян [22, с. 143]. Частина непи-сьменних опанувала грамоту самостійно. Навіть у роки громадянської війни письменність населення Харківської губернії зросла на 8,6 %, зокрема серед жінок - більше ніж удвічі (з 11,2 % - у дореволюційний час до 26,5 % - наприкін-ці громадянської війни) [23, с. 68]. Це було значним досягненням радянської влади за таких умов.

Відразу після заснування першого радянського уряду в Харкові напри-кінці 1917 р. під його особливу увагою опинилися культурно-історичні цінності. За їх облік відповідала створена Народним Секретарством мис-тецтв рада по охороні пам'яток і творів мистецтва. вона здійснювала облік цінних старожитностей, зокрема й тих, які перебувала у приватних зібран-нях. Це робилося з метою недопущення їх розкрадання чи вивозу з країни приватними особами і ознайомлення з ними трудящих. Але під різними приводами найцінніші художні колекції та твори мистецтва конфіскували-ся державою [17, 1918, 1 березня].

В часи гетьманату, завдячуючи патріотичній діяльності національне сві-домі української інтелігенції, були зроблені певні кроки в розвитку монумент-ального мистецтва і використання його як знаряддя піднесення національної свідомості народу. В національне свято перетворилося відкриття в місті Ромнах на Сумщині першого в Україні пам'ятника Тарасові Шевченку, споруд-женого молодим скульптором І. Кавалерідзе [21, с. 129]. На концерті з нагоди цієї визначної події виступили поет Микола Вороний, уславлені співаки Марія Литвиненко-Вольгемут і Михайло Микиша.

Після повалення гетьманського режиму органи радянської влади поверну-лися до справи використання художніх цінностей у своїх цілях. Відділ освіти Харківської міськради на початку лютого 1919 р. запропонував місцевим радам здійснювати заходи щодо охорони художніх цінностей в маєтках поміщиків, оголосивши їх власністю народу [7, с. 12]. Підтримуючи ці заходи місцевих рад у квітні 1919 р. Уряд УСРР видав декрет про охорону історичних пам'яток і предметів мистецтва [1, с. 92-94]. Місцеві органи радянської влади мали право оголошувати твори мистецтва надбанням народу.

Одночасно почалося виконання радянського плану монументальної про-

паганди, який більшовики вважали важливим знярядям ідеологічної боротьби. У травні 1919 р. Раднарком УСРР прийняв декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам» [20, с. 76]. Натомість рекомендувалося відкрити пам'ятники видатним революціонерам. У Харкові, Києві, Одесі та інших містах були відкриті пам'ятники К. Марксу, установлені погруддя Ф. Енгельса, В. Леніна, Я. Свердловя. Особливої цінності вони не мали і були ідеологічними символами радянського режиму.

Розпочалась і перебудова вищої школи. Весною 1917 р. відкрито консерваторію у Харкові (на базі музичного училища [19, с. 324]), університет у Катеринославі, сільськогосподарський інститут в Одесі. Одночасно розпочалась робота з українізації вищої школи. У Харківському, Київському й Одеському університетах засновані кафедри української мови, літератури, історії і права. В умовах радянської влади розгорнулася революційна ломка системи вищої освіти. Більшість викладачів і студентів вузів насторожено, а то й дещо вороже зустріли нову владу та її новачії.

26 січня 1919 р. уряд УСРР прийняв декрет про передачу всіх вузів до системи Наркомосу і утримання їх за рахунок державного бюджету [10, № 2, с. 25]. 2 березня уряд УСРР за прикладом РСФРР видав декрет про нові правила прийому до вузів. Оголошувалося, що в першу чергу до них прийматимуться робітники й селяни. Вступні іспити відмінялися, а документи про закінчення середньої школи для осіб цих категорій не вимагалися. Було скасовано плату за навчання.

Управління вищою школою реорганізовувалося. 10 березня 1919 р. відділ вищої школи Наркомосу УСРР затвердила «Тимчасове положення про управління вищими навчальними закладами». Всією роботою вузів повинні були керувати відповідні ради, які склалися з делегатів факультетів. Посади ректора й проректора скасовувалися. Вводилася посада комісара вузу, що призначався Наркоматом освіти. До складу вчених рад вузів Харкова, які були створені протягом лютого-березня 1919 р. входили й представники районних рад Харкова [25, ф. Р-181, оп. I, спр. 21, арк. 12]. Відділ освіти Харківської міськради займався підбором слухачів для навчання у вузах серед робітників, селян-бідняків, залучаючи насамперед комуністів і комсомольців. Дотримання так званого «класового підходу» позбавляло можливості залучити до вузів талановиту молодь із заможних верств населення.

Ці заходи підкріплялися гаслом комуністів щодо «відкриття широкого доступу в аудиторії вузів трудящим» [12, с. 48]. Навпаки вища школа була закритою для осіб «нетрудового походження». Вступ до вузів став можливий лише за рекомендаціями партійних, комсомольських чи профспілкових організацій.

У березні 1919 р. декретом уряду УСРР Вищі педагогічні курси та Інститут благородних дівичь об'єднали в Харківський інститут народної освіти (ХІНО) для підготовки вчителів [26, ф. 166, оп. I, спр. 283, арк. 6].

18 травня 1919 р. опубліковано декрет уряд УСРР, який передбачав створення у вузівських містах спеціального органу для щорічного переобрання викладачів та асистентів, скасував усі вчені ступені і звання [4, с. 50-51]. Він мав негативні наслідки для розвитку вищої школи і свідчив про те, що уряд УСРР йшов у фарватері ленінських декретів про «пролетаризацію» вищої школи й інтелігенції. Сприймаючи такі заходи, певна частина так званої «старої» інтелігенції рушила за кордон.

У Харкові «пролетаризацію» вищої школи очолила рада комісарів вузів, яка керувала всім їх життям. Вона усувала й призначала викладачів, «розподіляла» вузівські кошти, переглядала навчальні програми. Рада комісарів вузів перебувала під «патронажем» більшовицького губкому партії і спиралася на осередок КП(б)У студентів вузів [11, с. 277]. На шляху будівництва нової вищої школи виявилось багато труднощів: відсутність приміщень, паливних ресурсів, дефіцит викладачів тощо. Незважаючи на це, у травні 1919 р. рада комісарів вузів Харкова відкрила чотиримісячні курси з підготовки робітників до вступу у вузи.

Перетворення в галузі вищої школи у Харкові відновилися після визволення України від денікінців. Наркомос УСРР розробив тимчасову інструкцію губнаросвітам, яка пропонувала, створювати при них управління вищої школи. Їх призначення - керувати вузами на місцях [3, с. 109]. Оклад цих управлінь затверджувався губревкомами чи губвиконкомами лише після узгодження з губкомами КП(б)У [26, ф. 166, оп I, спр. 132, арк. 81-83]. У червні 1920 р. Наркомос видав для них інструкцію, яка на той час виконувала функцію статуту вузів і передбачала перегляд навчальних планів і програм, поєднання навчання з виробничою практикою [26, ф. 166, оп. I, спр. 932, арк. 83]. Було поновлено діяльність спеціального інституту комісарів вузів.

Студенти вузів звільнялися від призову до лав Червоної армії. Отроки навчання, зважаючи на обставини часу, були скорочені, державні іспити відмінялися, складалися ляше іспити з предметів, що вивчалися на відповідних факультетах. Наркомос ще навесні 1920 р. закликав «у першу чергу поставити на роботу повіті ходом всі медичні і всі технічні навчальні заклади» [3, с. 109]. В той час великими технічними вузами України були Харківський технологічний, Київський і Одеський політехнічні інститути. «Все це міцні заклади, – йшлося у звіті Наркомосу УСРР за 1920 р., - з великим технічним обладнанням... їх правління реорганізовано, введений інститут комісарів, організовані і ведуть досить напружену роботу комосередки» [26, ф. 166, оп. I, спр. 875, арк. 3 зв.].

Для відродження промисловості уряд УСРР 5 червня 1920 р. видав постанову «Про прискорений випуск інженерів». Після закінчення вузу студенти поступали у розпорядження раднаргоспів [4, с. 65]. Ці заходи дали практичний результат. Із трьох тисяч випускників вузів України 1920 р. більше половини складали інженери, лікарі та інші фахівці [3, № 11-14, с. 104]. За цим показником досягнуто рівня 1914 р. На жаль, рішенням Наркомосу влітку 1920 р.

ліквідовані університети на підставі звинувачення в тому, що вони «консервативні носії застарілих форм вищої освіти». На їх основі створені галузеві навчальні заклади.

У липні 1920 р. припинив своє існування Харківський університет [14, с. 37]. На його базі санкціонували Академія теоретичних знань (1920-1921 рр.). Інститут народної освіти (1920-1930 рр.). На останній покладалося завдання підготовки педагогічних кадрів.

Певна частина так званої «старої професури» підтримала заходи радянської влади. Її органи вважали за необхідне повною мірою використати досвід висококваліфікованих кадрів дореволюційної вищої школи, завбачливо затаврувавши їх як «буржуазних спеціалістів». У будь-яку мить таких людей можна було ізолювати від суспільства як носіїв чужої ідеології, але їм створювали нормальні умови для життя і праці (зокрема, наділяли продовольчими пайками в лиху годину продовольчих труднощів тощо).

Тих викладачів, які не бажали співпрацювати з радянськими органами освіти, вважали саботажниками. У таких випадках влада діяла «революційними» методами. Професорсько-викладацький склад змушувався працювати за вказівкою цих установ. З цього приводу 24 травня 1920 р. Наркомос УСРР видав постанову про мобілізацію професорсько-викладацького складу вищої школи з метою забезпечення нормальної роботи вузів. «Ніхто не має права, – зазначалося в ній, – відмовитися від обов'язків, що покладаються на нього Наркомосом в галузі творчої роботи по проведенню реформи вищої школи» [26, ф. 166, оп. I, спр. 932, арк. 22].

Навіть за таких умов у вузах Харкова продовжували працювати видатні вчені зі світовим ім'ям: історики Д.І. Багалій (Харківська академія теоретичних знань) і В.П. Дузескул (Харківський інститут народної освіти), біохімік О.В. Палладін (Харківський інститут сільського господарства і лісництва), гідромеханік Г.В. Проскура (Харківський технологічний інститут) та ін. Вони були безпартійними, але працювали у вузах, щоб готувати спеціалістів з різних галузей знань і щоб не переривалася наука в цей складний для України час.

Талановиті вчені не лише викладали у вузах, а й брали активну участь у суспільно-політичному житті держави. Наприклад, професори Д.І. Багалій і О.В. Палладін працювали в комісії консультантів при Наркомосі УСРР, створеній у травні 1920 р. [26, ф. 166, оп. I, спр. 932, арк. 23].

Революційними методами органи радянської влади добилися помітних змін у соціальному складі студентства. Якщо до 1917 р. прошарок робітників і селян серед студентів був мізерний, то в 1920 р. у вузах України робітничі і селянські складали близько 10 % [15, с. 148-149]. Цифра може видатися незначною, але в дійсності це був успіх радянської влади у збільшенні прошарку робітничо-селянської молоді у вузах.

У той же час серед студентів вузів практично не було вихідців із заможних прошарків населення, які напередодні жовтневого перевороту 1917 р. становили

ли переважну більшість студентства. Діти службовців у 1920 р. мали близько 40 % студентського контингенту вузів. Можливості для розвитку вищої школи обмежувалися умовами громадянської війни. І все ж таки було; започатковано створення її мережі. Наприкінці 1920 р. в Україні розпочали роботу 38 вузів (із них 10 - у Харкові), в яких налічувалося 57 тис. студентів і працювали 2,1 тис. викладачів [3, II-14, о. 164]. Порівняно з цим у 1914 р. у вузах України (з них 4 - в Харкові) навчалось 26,7 тис. студентів. Кількісне зростання відбулося за рахунок розукрупнення вузів. Крім того, серед студентів у 1920 р. було немало таких, які були у опісках, але не вчилися постійно.

Однак розширення чисельності вузів супроводжувалося погіршенням якісних показників, їх роботи. Більшість вузів не мала належної матеріальної бази. Недостаток навчальних програм, їх переобтяженість предметами соціально-економічного профілю, недостатня попередня підготовка студентів, підібраних за соціальним станом, брак підручників, важкі матеріальні умови, віддання багато часу на так звану громадську (комсомольську чи профспілкову роботу) спричинили низьку успішність студентів і недостатню кваліфікацію випускників вузів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Культурне будівництво* в Українській РСР. 1917-1927: Зб. док. і матеріалів. - К., 1979.
2. *Українська РСР* в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х т. Т.І. - К., 1967.
3. *Радянське будівництво* на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Зб. док. і матеріалів. - К., 1957.
4. *Культурне будівництво* в Українській РСР (1917-червень 1941 рр.) Т.І. - К., 1959.
5. *Второе Всесоюзное совещание* по просвещению. - Х., 1920 р.
6. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Х., 1990.
7. *Збірник постановлений* і распоряженій Харківського Совету рабочих депутатов со 2 января по 10 февраля 1919 г. - Х., 1919.
8. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923. Т.І: Доба Центральної Ради // Березиль. - 1992. - № 1.
9. *Донецкий пролетарий.* Орган Харківського комітета РСДРП(б), 1918.
10. *Трудовое воспитание в школе.* - 1920. - № 2.
11. *Нариси історії* Харківської обласної партійної організації. - Х., 1970.
12. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* (1917-1924). Т.2. - К., 1979.
13. *Вестник профессионально-технического образования.* - 1921. - № 11-14.
14. *Харьковский государственный университет.* 1805-1980. - Х., 1980.
15. *Розвиток української культури* за роки радянської влади. - К., 1967.
16. *Рято Я.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. - К., 1928; *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917-1920). - К., 1951; *Гуляницький С.К.* В.І.Ленін і культурне будівництво на Україні. - К., 1965 та ін.
17. *Известия Юга.* Орган Харківського городокого Совету. - 1918.
18. *Ткачук П.Д.* Ліквідація неписьменності в Українській РСР // Рад. школа - 1979. - № 12; *Даниленко В.М.* Здійснення лінінського декрету про ліквідацію неписьменності на Україні у 1920 р. // У боротьбі за Жовтень: Зб. наук. праць. - К., 1981; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині.* - Х., 1982; *Рідний край.* - Х., 1994 та ін.
19. *Рідний край.* - Х., 1994.
20. *За лінінським планом.* Монументальна пропаганда на Україні в перші роки радянської влади. 1918-1922. - К., 1969.
21. *Ромни.* - Х., 1968.
22. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині.* - Х., 1992.
23. *Харківщина в цифрах і фактах.* До десятих роковин Жовтневої революції. - Х., 1927.
24. *Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции* (1918-1920 гг.): Сб. док. и материалов. - Х., 1973.
25. *Харківський облдержархів.*
26. *ЦДДАВО України.*

Надійшла до редколегії 11.10.2000 р.